

Miloš Jevtić¹

Institut za političke
studije, Beograd

Petar Lukić²

Odeljenje za psihologiju,

Filozofski fakultet,

Univerzitet u Beogradu

Biljana Stanković³

Odeljenje za psihologiju,

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Originalan naučni rad

UDK 316.64-057.874:94(1-622 NATO)(497.1)“1999“

323.153-057.874:[159.95:355.4(NATO)(497.1)“1999“

Primljen: 22.8.2023.

Prihvaćen: 25.12.2023.



DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC2401005J>

ISTORIJSKI NARATIVI I ETNIČKI IDENTITET: SREDNJOŠKOLCI O NATO BOMBARDOVANJU SRJ 1999. GODINE*

Lay historical narratives and ethnic identity: High school students about the NATO Bombing of FR Yugoslavia

APSTRAKT: NATO bombardovanje SRJ 1999. godine, kao i sukobi na Kosovu i Metohiji predstavljaju važnu epizodu savremene istorije Srbije i oni koji su joj svedočili još uvek o tome gaje živa sećanja. Međutim, mladi u Srbiji o ovom sukobu imaju samo posredna znanja oblikovana dominantnim predstavama u njihovom neposrednom socijalnom okruženju, masovnim medijima i sistemu obrazovanja. Prethodne studije naglašavaju da istorijski narativi predstavljaju jedan od osnovnih sadržaja kojim se osmišljava etnička pripadnost. Kako bismo istražili način na koji su istorijski narativi o događajima iz 1999. godine povezani sa etničkom identifikacijom kod mladih u Srbiji, na uzorku od 120 srednjoškolaca primenili smo kombinaciju kvantitativne (korelacioni nacrt) i kvalitativne (tematska analiza) metodologije. Kvantitativni aspekt rada odnosio se na analizu odnosa između etničkog identiteta pojedinaca i njihovog razumevanja sukoba 1999. godine na Kosovu i Metohiji. Rezultati pokazuju da su pojedinci koji su snažnije vezani za svoju etničku grupu imali detaljniju i specifičniju predstavu ovog istorijskog događaja. S druge strane, kvalitativna analiza istorijskih reprezentacija ukazala

1 milos.jevtic@ips.ac.rs

2 petar.lukic@f.bg.ac.rs

3 biljana.stankovic@f.bg.ac.rs

* Petra Lukića i Biljanu Stanković finansiralo je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-47/2023-01/200163).

je da su istorijski narativi srednjoškolaca često nedovoljno strukturisani i mahom neinformativni, a neretko i potpuno izostaju. Uprkos tome, sadržaj izdvojenih tema narativa koji su dovoljno istorijski specifični ukazuje na „crno–belu” predstavu ove istorijske epizode. Na kraju, razmotrene su smernice za buduće studije i implikacije nalaza za proces obrazovanja.

KLJUČNE REČI: *istorijski narativi, etnički identitet, kolektivna sećanja, NATO bombardovanje SRJ, miks-metodsko istraživanje.*

ABSTRACT: *The 1999 NATO bombing of FR Yugoslavia is a historical episode of immense importance to Serbia's society today. However, younger generation does not have any personal account of this event: their historical understandings are based on personal accounts from witnesses, mass media and social institutions such as the system of education. Previous research shows that historical narratives represent one of the most important contents of ethnic identity. With these issues in mind, the focus of our research was to examine high school students' narratives regarding the 1999 events and their relation to one's ethnic identity. We used a combination of quantitative (correlational design) and qualitative (thematic analysis) methodology on a sample of 120 high school students. The quantitative aspect of this paper focused on the interplay between one's degree of understanding national history and their ethnic identity. Our analysis suggests that individuals whose ethnic identification is stronger have a more detailed and specific representation of this historical event. On the other hand, our qualitative analysis showed that historical narratives of high school students often lack important information or structure (in worst case, they are completely absent). Nonetheless, themes contained in the few historically specific narratives consistently offer a black-and-white picture of this historical episode. Lastly, guidelines for future research as well as implications of our findings for educational process are discussed.*

KEY WORDS: *historical narratives, ethnic identity, collective memory, NATO bombing of FR Yugoslavia, mixed methods research.*

Uvod

Identifikacija osobe sa grupom neminovno podrazumeva usvajanje grupnih uverenja, tj. njihovo „ugrađivanje” u sopstveni referentni okvir (Turner et al., 1987; Hogg, 2007). Jedno od centralnih uverenja koje pojedincu omogućava bolje razumevanje sebe i stvarnosti koje ga okružuje jeste uverenje o zajedničkoj prošlosti grupe kojoj pripada. Ta zajednička prošlost strukturisana je kroz narative, tj. priče o važnim istorijskim događajima. Preciznije, ove interpretacije su jedna od osnova identiteta jer pružaju sadržaj na kome se on gradi (Bar–Tal, 2000). Istovremeno, deljeni istorijski narativi tj. kolektivna sećanja, omogućavaju definisanje granica grupe (ko pripada grupi, a ko ne), homogenizaciju i mobilizaciju članova (pojedinci sebe vide kao sličnije članovima sopstvene grupe u odnosu na članove drugih grupa i motivisani su da ostvaruju ciljeve na osnovu „pouka” iz prošlosti), te održavanje njenog sistema vrednosti, tj. omogućavaju grupi da bolje razume i osmisli šta je bila, šta jeste i šta može biti (Liu & Hilton, 2005; Páez et al., 2016).

Drugim rečima, istorijski narativi mogu se posmatrati kao tačka preseka pojedinca i grupe: oni omogućavaju pojedincu bolje snalaženje u društvenoj stvarnosti, dok istovremeno bivaju (makar delimično) oblikovani željama, uverenjima ili unutrašnjim konfliktima konkretne osobe. S tim u vezi, dosadašnje studije izdvojile su više psihičkih faktora koji motivišu članove da održavaju jednostrana, tj. „crno–bela” uverenja o prošlosti. Na primer, pokazano je da pojedinci koji zastupaju uverenja o delegitimizaciji protivnika (Bar–Tal, 1998) neguju kolektivna sećanja koja služe kao istorijski argument za jednostrano viđenje međugrupnih odnosa (Páez & Liu, 2010). Dalje, članovi grupe skloni relativizaciji ponašanja svoje grupe (Bandura, 1999) bili su spremniji da moralno opravdaju njene prestupe (Ivanović, Žeželj, & Psaltis, 2021). Od posebnog značaja za ovaj rad jeste i nalaz istraživača (npr. Roccas, Klar, & Liviatan, 2006) da postoji više načina, tj. tipova vezanosti za sopstvenu etničku grupu, pri čemu je naročito značajna razlika između značajnosti etničke pripadnosti i sklonosti ka opažanju svoje grupe kao nadmoćnije u odnosu na druge. S tim u vezi, istraživanja dosledno ukazuju na vezu između pristrasne predstave prošlosti i identifikacije zasnovane na unižavanju drugih grupa: članovi čija je identifikacija zasnovana na veličanju svoje grupe su skloniji pravdanju nedela grupe, minimiziranju značaja takvih događaja, dehumanizaciji žrtava i slično (Leidner et al. 2010; Bilali, 2012; Bilali, 2013). Nažalost, u situacijama produženih sukoba, pobrojani faktori deluju sinergično: grupe stvaraju jednostrane narative i dovode ih u vezu sa antagonističkim uverenjima o međugrupnim odnosima, remetilačkom emocionalnom „klimom” u grupi, kao i sa socijalno definisanom slikom članova o sebi (Bar–Tal, 2007).

Bez obzira na raznovrsnost socio–psihičkih faktora koji su dovodeni u vezu sa sadržajem istorijskih narativa, sva istraživanja se zasnivaju na tezi da su kolektivna sećanja deo šireg referentnog okvira grupe koji se sastoji iz uzajamno zavisnih faktora. Preciznije, istorijski narativi tj. kolektivna sećanja usmeravaju ponašanje članova grupe u smeru unutargrupnog konsenzusa i potvrde postojećeg simboličkog sistema grupe. Istovremeno, ovi narativi bivaju usmeravani, tj. rekonstruisani na svim nivoima društva (Mukherjee, Adams & Molina, 2017). Dobar primer ovog dvosmernog uticaja jeste istraživanje sa ovih prostora (Penic, Elcheroth & Reicher, 2016) u kome je, na uzorku Srba, pokazano da su ispitanici skloni veličanju sopstvene etničke grupe odbacivali odgovornost grupe za nedela u prošlosti, dok su kritički vezani ispitanici (identifikacija bez veličanja) osećali krivicu u stepenu u kom su se identifikovali sa grupom. Međutim, ovaj nalaz se nije ponovio na poduzorku Hrvata. Naime, stepen vezanosti, bez obzira na način identifikacije, bio je u osnovi odbacivanja osećanja krivice za nedela grupe i kritika vezanih za prošlost Hrvatske, što je ponašanje karakteristično za tzv. slepi patriotizam. Stoga, istorijski narativi mogu biti oblikovani manje–više monolitno (kao u slučaju Hrvatske), te u datom kontekstu predstavljaju centralni „vodič” za tumačenje društvene stvarnosti. U ovim situacijama, dakle, grupna tumačenja prošlosti imaju primat nad uticajem ličnih faktora. Nasuprot tome, istorijski narativi mogu biti odraz unutargrupnih podela, kao u slučaju Srbije, pošto pojedinci zastupaju ona tumačenja prošlosti koja su u skladu sa njihovim sistemom uverenja.

Samim tim, način na koji pojedinac razume uzroke sukoba i njegovih posledica je jedan od centralnih problema sa kojim se istraživači susreću prilikom pokušaja izgradnje boljih međugrupnih odnosa u post-konfliktnim društvima (Hinan, 2010). Istorijski narativi koje pojedinac zastupa mogu imati snažne posledice po aktuelne međugrupne odnose (Santiago, 2017), pri čemu i sam stav članova grupe prema kolektivnim sećanjima suparnika može podržavati, ali i otežavati izgradnju boljih međugrupnih odnosa (Keynan, 2014; Andrighetto, Halabi, & Nadler, 2018). Postoje različiti mehanizmi koji mogu pomoći članovima grupe da izgrade objektivniju sliku konfliktne prošlosti usmerene ka pomirenju (Bloomfield, Barnes & Huyse, 2003). Sa jedne strane, institucionalni kanali, poput sistema obrazovanja, mogu preuzeti na sebe ulogu stvaraoca balansiranih istorijskih narativa kroz zvanične istrage, svedočenja i reparacije (*eng. top-down approach*). Sa druge strane, akcenat može biti stavljen na inicijative građana poput stvaranja neformalnih grupa u kojima će se razmenjivati traumatična iskustva i pružati psihološka pomoć i podrška (*eng. bottom-up approach*). Ono što je zajedničko različitim strategijama pomirenja jeste uzimanje kolektivnih sećanja kao polazne tačke za istraživače i kao pokazatelja uspešnosti različitih intervencija.

U ovom radu pokušali smo da razumemo kako izgleda predstava skorašnje konfliktne prošlosti kod mladih u Srbiji. Preciznije, pitanje izgradnje balansiranih kolektivnih sećanja istražili smo kroz uvid u tzv. laičke istorijske narative: predstave prošlosti koje neguju pojedinci i koje se razmenjuju mahom u svakodnevnoj i neformalnoj komunikaciji (Andreouli & Howarth, 2013). Smatramo da je značaj našeg predmeta istraživanja višestruko opravdan. Naime, istraživanja najvažnijeg kanala negovanja kolektivnih sećanja, tj. obrazovne institucionalizacije istorijskih narativa o tzv. ratovima 90-ih na prostoru Savezne Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) (Obradović, 2016; Pavasović Trošt, 2018; Švigir, 2018) dosledno ukazuju na sistematsko zastupanje jednostranog tumačenja ratne prošlosti, tj. insistiranje na viktimizaciji svoje etničke grupe i delegitimizaciji protivnika. Subotić i Ejodus (2021), s druge strane, naglašavaju da je u javnom mnjenju Srbije i dalje aktuelan narativ formiran od strane vladajućeg režima tokom samog sukoba, a koji sukob objašnjava kao posledicu zlonamerne i, pre svega, anti-srpske želje Sjedinjenih Američkih Država za prevlašću nad Jugoslavijom. Međutim, neki istraživači (npr. Maric & Jovanovic, 2017; Јевтић, 2019) izveštavaju da mlađe generacije u Srbiji nedovoljno dobro usvajaju obrazovno institucionalizovane, tj. zvanične istorijske narative o skorašnjoj istoriji sukoba (u smislu nedovoljne upoznatosti sa specifičnostima konteksta, aktera i posledica sukoba), kao i da nastavnici neretko izbegavaju da predaju o ratovima na prostoru SFRJ i Savezne Republike Jugoslavije (SRJ). Stoga, ne treba da čudi što su ranije analize laičkih kolektivnih sećanja o ratovima u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Kosovu i Metohiji, te NATO bombardovanju SRJ 1999. godine (npr. Petrović & Lazić, 2019) ukazale na raznolikost ličnih predstava prošlosti koje su u manjoj ili većoj meri u sukobu sa zvaničnim reprezentacijama, tim pre što u sećanjima građana Srbije na ratove na prostoru bivše SFRJ i SRJ često prevladavaju unutrašnji konflikti, strahovanje za sopstvenu bezbednost i dileme

oko najboljeg načina snalaženja u ratnoj svakodnevnici (Fridman, 2016; Lendák-Kabók, 2023). Treba naglasiti da oblikovanje monolitnog narativa otežavaju i skorašnja politička previranja u Srbiji koja, gotovo po pravilu, za posledicu imaju manje ili više stihijsku reviziju istorije kraja prošlog veka (Manojlović-Pintar, 2010). Ipak, ograničeni uticaj društvenih kanala institucionalizacije sećanja i uočena odstupanja od zvaničnog narativa nije sprečio mlađe generacije u Srbiji da mahom neguju istorijski narativ koji opravdava svoju i optužuje suparničke etničke grupe za ratove 90-ih, dok istovremeno normalizuje nasilni raspad SFRJ, pošto se ona opaža kao veštačka tvorevina koja je na okupu držala različite etničke grupe sa nepomirljivim razlikama i istorijom međusobnih sukoba (Jovanović & Bermúdez, 2021).

Problem i cilj istraživanja

Istraživanje se bavi razumevanjem laičkih istorijskih narativa o NATO bombardovanju Savezne Republike Jugoslavije 1999. godine kod mladih u Srbiji i odnosa ovih narativa sa njihovim etničkim identitetom. Specifično smo se usmerili na tri cilja: a) analizu formalnih karakteristika laičkih istorijskih narativa (da li su prisutni i kakva im je struktura), b) utvrđivanje da li je prisustvo informativnih i relevantnih narativa povezano sa izraženošću različitih tipova etničke identifikacije i c) analizu sadržinskih karakteristika narativa (šta su dominantne teme, kakva je predstava sopstvene i neprijateljske grupe, kao i njihovog sukoba).

- a) Imajući u vidu dosadašnje nalaze o relativno lošem poznavanju zvaničnih istorijskih narativa (npr. Јевтић, 2019), zanimalo nas je da li mladi uopšte imaju oblikovane narative o istorijski bliskom i važnom događaju kome lično nisu prisustvovali. Istovremeno, ukoliko mogu da artikuliraju te narative, kako su oni strukturisani, tj. koliko su detaljni, informativni i relevantni (npr. da li navode samo neke generičke informacije koje se mogu odnositi na bilo koji vojni sukob ili uspevaju da ponude istorijski specifične reprezentacije potkrepljene konkretnim činjenicama);
- b) Nakon toga, ispitali smo veze između prethodno opisanih karakteristika narativa (informativnosti i relevantnosti) i različitih tipova etničke identifikacije, imajući u vidu da istraživači (npr. Licata & Klein, 2005) vezanost za svoju etničku grupu definišu kao jedan od osnovnih uslova za usvajanje i proživljavanje kolektivnih sećanja. Takoreći, bez identifikacije sa grupom, pojedinčev narativ bi zapravo bio „sterilna” priča o prošlosti – zbir istorijskih činjenica bez psihičkog značaja. Uz to, ranije pomenuta istraživanja (npr. Bilali, 2012) potvrđuju vezu između identiteta i kolektivnih sećanja, pošto izveštavaju o negativnom uticaju određenih načina etničke vezanosti na objektivnost istorijskih tumačenja;
- c) Na kraju, kroz induktivni metod analize sadržaja odgovora učesnika (Braun & Clarke, 2006) želeli smo da istražimo da li, u kontekstu skorašnjeg međuetničkog sukoba, ispitanici svoju etničku grupu definišu na esencijalistički način (Carretero et al., 2012), opazaju li srpsko-

albanske odnose kao „crno-bele”, tj. „nas” kao dobre i „njih” kao loše (Nikolić, 2003; Putnik, Lauri & Grech, 2011; Maloku, Kelmendi & Vladisavljević, 2017) ili imaju balansiraniju reprezentaciju sukoba (npr. naglasak na stradanju civila na obe strane), kao i da li adekvatno kontekstualizuju konkretan istorijski događaj koji opisuju (npr. da li navode samo neke ključne aspekte samog bombardovanja ili uvažavaju i širu istoriju međuetničkih odnosa i geopolitičkih činilaca tokom poslednje decenije 20. veka).

Hipoteze

Na osnovu postojećih nalaza i teorijskih pretpostavki (Páez & Liu, 2010; Bikmen, 2013) očekujemo pozitivnu vezu između etničke identifikacije i strukturisanosti kolektivnih sećanja. Pretpostavljamo da će ispitanici koji imaju bogatije i informativnije istorijske narative biti snažnije etnički vezani, bez obzira na tip identifikacije, u odnosu na ispitanike čiji su odgovori manje bogati i informativni (**Hipoteza 1**).

Iako je analiza sadržaja odgovora ispitanika eksplorativna, te nije moguće formulisati precizne hipoteze, na osnovu postojećih nalaza (npr. Nikolić, 2003) očekujemo da će ispitanici pružiti dominantno „crno-bele” prikaze sukoba (delegitimizovaće suparnike, biće koncentrisani na stradanje svoje grupe, pravdaće njene postupke i slično), koji nisu adekvatno kontekstualizovani, tj. povezani sa drugim istorijskim procesima i događajima.

Metodologija

Sprovedeno istraživanje bilo je miks-metodsko, imajući u vidu da su prethodne studije u ovoj oblasti (npr. Carretero, Castorina & Levinas, 2013; Lopez, Carretero & Rodriguez-Moneo, 2015) pokazale plodnost kombinovanja kvalitativne i kvantitativne metodologije. Sledili smo sličan pristup kako bismo prikupili laičke istorijske narative o događajima 1999. godine i stekli uvid u to na koji način mladi razumeju ovu istorijsku epizodu. Kvalitativni pristup nam je, dakle, omogućio da dođemo do kontekstualno specifičnog sadržaja koji nije bilo moguće na drugi način operacionalizovati postojećim instrumentima, a induktivna kvalitativna analiza je kao produkt imala formulisanje kategorija u koje su svrstani pojedinačni istorijski narativi na osnovu svojih formalnih i sadržinskih karakteristika. Ove kategorije su zatim povezivane sa procenama etničke identifikacije ispitanika koje su operacionalizovane putem već postojećih instrumenata i kvantitativno izraženih varijabli, što je olakšalo precizno poređenje ispitanika i naknadno povezivanje nalaza sa sličnim istraživanjima iz drugih konteksta.

Uzorak

Uzorak je prigodan i činilo ga je 120 učenika (51 mladić, prosečan uzrast $M = 16.18$, $SD = 0.97$) jedne gimnazije u Beogradu koja je pristala na saradnju.

Procedura

Ispitanici su popunjavali upitnik putem platforme „SurveyMonkey” u kabinetu za informatiku škole koju pohađaju, u grupama od po 15 učenika. Prilikom predstavljanja istraživanja, učenicima smo objasnili temu istraživanja i tražili smo njihovu saglasnost za učešće. Takođe, predloženo im je da u bilo kom trenutku mogu odustati od istraživanja, bez davanja razloga, te da je istraživanje u potpunosti anonimno. Pre početka popunjavanja upitnika, ispitanici su upitani kako se etnički izjašnjavaju, pri čemu smo u dalju analizu uključili samo one koji su navodili da su Srbin/Srpkinja. Nakon toga, ispitanici su davali demografske informacije, a zatim popunjavali upitnik etničke identifikacije. Konačno, ispitanici su izlagali svoje viđenje i razumevanje NATO bombardovanja SRJ 1999. godine (tj. produkovali su svoj istorijski narativ), vođeni kroz četiri otvorena pitanja. Po završetku ispitivanja, pružili smo detaljno obrazloženje o svrsi istraživanja i ostavljena je mogućnost da postavite pitanja istraživaču.

Varijable i instrumenti

Tipove etničke identifikacije merili smo kroz adaptaciju postojeće skale o modalitetima etničke identifikacije (Roccas et al., 2008). Upitnik sadrži 8 tvrdnji, po četiri za merenje Značajnosti etničke pripadnosti (npr. „To sto sam Srbin/Srpkinja je značajan deo mog identiteta”) i Opažanja nadmoćnosti etničke grupe (npr. „Uopšteno gledano, Srbi su bolji od drugih naroda”). Ispitanici su izražavali slaganje/neslaganje sa stavkama putem petostepene Likertove skale (od 1 – *Uopšte se ne slažem* do 5 – *Potpuno se slažem*). Ukupni skorovi za obe dimenzije su računati kao aritmetička sredina odgovora na stavkama.

Laičke istorijske narative o bombardovanju SRJ 1999. godine prikupili smo kroz odgovore na četiri otvorena pitanja koja su za cilj imala da olakšaju njihovo generisanje, tj. da pomognu ispitanicima da jasnije definišu učesnike, motive i događaje: 1) *Šta se desilo pre Bombardovanja, tj. šta je dovelo do njega;* 2) *Kako je izgledalo Bombardovanje, tj. šta se u tom periodu tačno dešavalo;* 3) *Koji su bili motivi suprotstavljenih strana? Zašto se svaki od učesnika uključio u sukob? Opišite za svakog učesnika posebno;* 4) *Koje su posledice Bombardovanja za sve učesnike? Opišite za svakog učesnika posebno.* Ispitanicima su pre popunjavanja dati primeri odgovaranja na ova pitanja u vezi dva druga istorijska događaja: Termopilske bitke i Berlinskog kongresa, pri čemu nije postojalo ograničenje u pogledu dužine njihovog odgovora (detaljno uputstvo dato je u Prilogu 1).

Obrada podataka i analitička strategija

Obrada podataka iz kvantitativnog dela istraživanja sastojala se iz nekoliko koraka. Prvo smo izračunali skorove etničke identifikacije (prosek po tipovima za svakog ispitanika), njihove deskriptivne pokazatelje (standardna devijacija i indeksi distribucije odgovora), te metrijske karakteristike (pouzdanost, homogenost i reprezentativnost) stavki. Nakon toga, proverili smo da li se mere etničke identifikacije zaista razdvajaju na nivou latentnih faktora, tj. da li se odvojeno faktorišu stavke Značajnosti etničke pripadnosti i Opažanja nadmoćnosti etničke grupe (Maximum Likelihood metod ekstrakcije, bez faktora drugog reda).

Odgovori ispitanika na otvorenim pitanjima analizirani su uz oslanjanje na principe tematske analize (Braun & Clarke, 2003). Analiza je vršena kroz više koraka. Prvo smo se temeljno upoznali sa materijalom i izdvojili nekoliko opštih kategorija narativa u zavisnosti od prisustva bilo kakvih istorijskih pojedinosti u odgovorima, njihove detaljnosti i informativnosti. Dakle, narativi su najpre analizirani i kategorizovani prema formalnim karakteristikama, tj. u zavisnosti od toga da li uopšte i u kojoj meri sadrže istorijski specifičan sadržaj. Nakon toga, istorijske narative koji su sadržali specifičan opis NATO bombardovanja SRJ, bez obzira na stepen njihove elaboriranosti, podvrgli smo detaljnijoj tematskoj analizi. Prvo smo nezavisno razvili inicijalni spisak kodova. Nakon toga, izvršili smo poređenje kodova i kroz diskusiju ih revidirali i razvili konačnu kodnu šemu. Potom, formulisali smo nekoliko tema koje smisleno obuhvataju listu kodova, pri čemu smo se iznova vraćali sirovim podacima kako bi uočili sadržaje koje smo potencijalno propustili. Sve interpretacije i uvide stečene u ovim fazama kontinuirano smo beležili.

Na kraju, utvrđena je povezanost između izraženosti etničke identifikacije i nivoa informativnosti laičkih istorijskih narativa. Preciznije, metodom analize varijanse poredili smo razlike u prosečnoj izraženosti oba tipa etničke identifikacije između ispitanika koji su svrstani u različite kategorije informativnosti narativa na osnovu prethodno sprovedene kvalitativne analize.

Rezultati

Tipovi etničke identifikacije

Mere etničke identifikacije pokazale su zadovoljavajuću internu konzistentnost (za Značajnost $\alpha=.79$, a za Nadmoćnost $\alpha=.74$). Distribucija skorova Značajnosti etničke pripadnosti blago je spljoštena, dok distribucija skorova Opažanja nadmoćnosti etničke grupe ne pokazuje značajna odstupanja od normalnosti (tabela 1). Faktorska analiza na stavkama obe skale ukazuje na dva povezana, ali razdvojena faktora ($\chi^2=14.41$, $df = 19$, $p > .05$, $CFI = 1.00$, $TLI = 1.01$, $RMSEA = .00$), što je u skladu sa pretpostavljenom strukturom (Roccas et al., 2008).⁴ Takođe, odgovori ispitanika ukazuju na umerenu vezanost za svoju etničku grupu, te pokazuju blag otklon prema njenom veličanju (prosečna vrednost je ispod teorijskog proseka).

Tabela 1. *Deskriptivni i metrijski pokazatelji tipova etničke identifikacije*

	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>std. Sk</i>	<i>std. Ku</i>	<i>KMO</i>	<i>H2</i>
Značajnost etničke pripadnosti	3.15	1.15	-0.37	-2.16	.892	.915
Opažanje nadmoćnosti etničke grupe	2.72	.86	1.70	-.22	.864	.915

4 Jednofaktorsko rešenje imalo je lošije indekse slaganja ($\chi^2 = 55.66$, $df = 20$, $p < .01$, $CFI = .97$, $TLI = .96$, $RMSEA = .12$).

Kategorije laičkih istorijskih narativa prema informativnosti

Kvalitativna analiza otvorenih odgovora ispitanika vršena je kroz dva osnovna koraka. Prvo, kroz detaljan uvid u odgovore, formirali smo četiri kategorije na osnovu formalnih karakteristika laičkih istorijskih narativa, tj. prema informativnosti otvorenih odgovora ispitanika o NATO bombardovanju SRJ 1999. godine:

- 1) *Odsustvo istorijskog narativa.* U ovu kategoriju svrstali smo ispitanike čiji su odgovori na sva četiri pitanja bili „Ne znam”, „Nisam upoznat/a”, „Nismo to učili u školi”, „Ne sećam se“ itd.
- 2) *Odgovori nepovezani sa istorijskim događajem.* U ovu kategoriju smeštani su narativi ispitanika koji su očigledno bili povezani sa drugim konfliktima iz prošlosti (npr. „Nemci [*nacisti*] su hteli da osvoje svet”), ili koji su bili preterano uopšteni, tj. u njima nisu specifikovani konkretni subjekti, objekti, mesta, itd. (npr. „Hteli su da nas pokore”). Ovaj nivo, za razliku od prethodnog, ukazuje na pokušaj davanja neke reprezentacije prošlosti, mada je ona ili nedovoljno uobličena ili potpuno pogrešna.
- 3) *Generička predstava istorijskog događaja.* Odgovore iz ove kategorije činili su opisi koji se mogu primeniti na bilo koji moderni oružani sukob. Odgovori iz ove kategorije bili su, na primer, „[Ratu je neposredno prethodila] svađa između političara”, „[Motiv u sukobu je bio] širenje teritorije”, „Bombe su padale”, „Ljudi su gubili živote, svoje domove, svoju porodicu”, „Svaka država je izgubila veliki broj svojih stanovnika”.
- 4) *Specifična predstava istorijskog događaja.* U ovu kategoriju svrstavani su odgovori koji su pokazali barem jedan element koji bi razdvojio sukob SRJ i NATO (sa svojim saveznicima) 1999. godine od drugih oružanih sukoba. Na primer, „[Ratu je neposredno prethodio] pokušaj ulaska albanskih vojnika i terorista OVK na Kosovo i Metohiju”, „[Kako je izgledalo bombardovanje:] Trajalo je 78 dana...”, „[Motiv sukoba:] Srbi su branili svoju teritoriju na Kosovu, a NATO je branio interese Albanaca”, „[Posledice rata:] na srpskoj strani je poginulo oko 2.500 ljudi”, itd.

Prilikom kategorizacije koristili smo inkluzivniji pristup: ispitanike smo svrstali u određenu kategoriju ukoliko je makar neki od njihovih odgovora mogao da bude svrstan u višu kategoriju u smislu informativnosti. Na primer, ukoliko su na tri pitanja odgovorili na nižem nivou razumevanja, a samo na jedno ponudili specifičniji i relevantniji odgovor, bili su zavedeni kao viša kategorija.

Na osnovu predstavljene šeme, dva nezavisna procenjivača pristupila su kategorizaciji pojedinačnih odgovora. Koeficijent intersubjektivne saglasnosti iznosio je .97, a nakon diskusije oko nepodudarnih slučajeva postignut je apsolutni konsenzus između istraživača. Frekvence odgovora ispitanika po kategorijama date su u tabeli 2.

Tabela 2. *Frekvence ispitanika po kategoriji nivoa informativnosti istorijskih narativa*

Nivo informativnosti odgovora	N (%)
Odsustvo istorijskog narativa	24 (20%)
Odgovori nepovezani sa istorijskim događajem	13 (11%)
Generička predstava istorijskog događaja	37 (31%)
Specifična predstava istorijskog događaja	46 (38%)

Petina ispitanika nije dala nikakav odgovor, tj. izjavili su da ne mogu odgovoriti na postavljena pitanja, što nam ukazuje na potpuno odsustvo istorijskog narativa o bombardovanju SRJ.

Gotovo svaki deseti ispitanik (njih 11%) formirao je istorijski narativ koji je, po svemu sudeći, istorijski neadekvatno lociran u vremenu, tj. anahron. Greške u vremenskom lociranju su se kretale od očiglednih, poput odgovora koji su uključivali naciste i Centralne sile („Motiv je bila želja centralnih sila da prošire njihovu teritoriju i ostvare potpunu kontrolu nad Evropom, dok su se ostali branili”) do suptilnijih, poput odgovora koji ukazuju na vremenski bliže i relevantnije sukobe kakav je raspad Jugoslavije („Raspad bivše Jugoslavije kao i međunarodna mržnja bivših zemalja, širenje nacionalizma”). Takođe, u ovu grupu su svrstani ispitanici čiji su odgovori bili toliko neelaborirani da se nije mogla uočiti bliža povezanost sa postavljenim pitanjima (npr. „Širenje teritorije”). Drugim rečima, iako ispitanici daju odgovore koji su, formalno, u skladu sa postavljenim pitanjem, oni nemaju konkretne informacije. U odnosu na prethodnu grupu, ovi ispitanici su pružili ipak neki, mada neadekvatan odgovor.

Nešto manje od trećine ispitanika iznelo je predstavu istorijskog događaja koja je toliko nespecifična da se može odnositi na opis bilo kog savremenog sukoba. Dakle, iako sami po sebi nisu netačni, oni ne sadrže ni jednu specifičnost NATO bombardovanja SRJ 1999. godine. Neki od odgovora svrstanih u ovu kategoriju su: „Ljudi su se sakrivali u podrume. Bilo je malo hrane i vode”, „Bombardovanje je ostavilo traumu na narod” i „Srušene zgrade, mrtvi ljudi, smanjenje stanovnika”.

Na kraju, nešto više od trećine ispitanika je u svojim odgovorima pružilo neku informaciju koja razdvaja ovaj sukob od drugih savremenih sukoba tj. njihova predstava istorijskog događaja bila je informativna i specifična. Primeri odgovora koji su ukazivali na bolje faktografsko poznavanje ove istorijske epizode su: „NATO je bombardovao Srbiju. Trajalo je neprekidno 78 dana” ili „Amerikanci su izgubili par aviona i par vojnika, a naša republika je pretrpela dosta gubitaka običnih građana i naravno dosta vojnika i zgrada”.

Uvidom u učestalosti različitih kategorija odgovora može se zaključiti da većina ispitanika (62%) nema dovoljno informativne i specifične istorijske narative, već su njihove reprezentacije istorijskog događaja šture, nepovezane ili pak vrlo stereotipne. Drugim rečima, iako je naša kategorizacija faktografske informativnosti narativa izdvojila različite načine na koje ispitanici mogu dati „loš” odgovor, opšti zaključak je da više od polovine ispitanika nije bilo u mogućnosti da pruži narativ koji u sebi sadrži bilo kakvu specifičnost NATO bombardovanja SRJ 1999. godine.

Povezanost između tipova etničke identifikacije i informativnosti laičkih istorijskih narativa

Uvid o tome da se, praktično, ispitanici dele na one koji su pružili specifične informacije o istorijskom događaju i na one koji to nisu bili u stanju smo uvažili prilikom provere pretpostavljenog odnosa između etničke identifikacije i nivoa informativnosti narativa (*Hipoteza 1*). Upoređivanjem aritmetičkih sredina na skorovima tipova etničke identifikacije ove dve grupe ispitanika, utvrđeno je da postoje statistički značajne razlike kako na dimenziji Značajnosti etničke pripadnosti ($t(118) = 3.07, p = .003$) tako i na dimenziji Opažanja nadmoćnosti sopstvene etničke grupe ($t(118) = 2.70, p = .008$). U oba slučaja, ispitanici koji su davali odgovore specifične za NATO bombardovanje SRJ 1999. godine postizali su više skorove (tabela 3). Pretpostavka o pozitivnoj vezi između vezanosti za etničku grupu i stepena informisanosti o njenoj istoriji je, dakle, potvrđena.

Tabela 3. *Aritmetičke sredine i standardne devijacije grupa na tipovima etničke identifikacije*

	Značajnost etničke pripadnosti		Opažanje nadmoćnosti etničke grupe	
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Odgovori nespecifični za 1999. godinu	2.91	1.03	2.55	.83
Odgovori specifični za 1999. godinu	3.55	1.16	2.98	.85

Sadržinska analiza specifičnih laičkih istorijskih narativa

Narative ispitanika koji su bili istorijski specifični i koji su nudili relevantne predstave istorijskog događaja (četvrta kategorija iz Tabele 2) analizirali smo detaljnije, kako bismo stekli uvid u njihov sadržaj. Teme koje su se izdvojile u odgovorima ispitanika o NATO bombardovanju SRJ 1999. godine ticale su se: 1) asimetričnog prikaza materijalnih i ljudskih gubitaka; 2) dominantnog pripisivanja krivice suprotnoj strani; 3) povezanosti ovog sukoba sa istorijski bliskim konfliktima.

Asimetrični prikaz materijalnih i ljudskih gubitaka

Materijalna šteta i ljudske žrtve predstavljaju najdominantniji deo predstave ovog istorijskog događaja u narativima ispitanika. Imajući u vidu da je to inače jedan od glavnih aspekata oružanog sukoba (za opštu populaciju svakako najbitniji), nalaz sam po sebi nije iznenađujući. Uopšteno, naglasak je na šteti koju je pretrpela SRJ, tj. u odgovorima je prisutna asimetričnost prilikom prikaza gubitaka kao posledice sukoba. Većina ispitanika se fokusira na srušene zgrade i infrastrukturu, često spominjući konkretne objekte koji su bili bombardovani, te na neodređeni broj ljudskih žrtava. Ispitanici su povremeno izveštavali i o psihološkim aspektima bombardovanja (javljanje negativnih emocija poput straha i tuge), kao i o gubitku kontrole nad delom teritorije.

„Trajalo je 78 dana, veliki broj ljudi je tada stradao, kao i mnogobrojna mesta – spomenici, mostovi, crkve, itd.”

„Bombardovanje je izgledalo strašno. Ljudi su nedužno ginuli, svake sekunde je bilo pitanje kad i gde će bomba pasti, ljudi su jedini spas nalazili u bunkerima koji su ih štitili od NATO agresije.”

„NATO je bombardovao Beograd, gađali su centar grada, poginulo je mnogo nevinih ljudi i do dana danas imamo ostatke raspalih zgrada po gradu.”

Specifičan aspekt ove teme, koji nadilazi stereotipne opise rata (bombe su padale, ljudi su ginuli, porušeni gradovi itd.) i koji ukazuje na potencijalne dugoročne posledice sukoba po zdravlje stanovništva, jeste zagađivanje osiromašenim uranijumom.

„Vojska NATO pakta je nekoliko meseci avionima nadletala Srbiju i bacala bombe koje u sebi imaju osiromašeni uranijum. ... Naš narod je mnogo stradao. Ima veliki broj umrlih i povređenih, oštećena je infrastruktura, posledice se osećaju i dan danas zbog uranijuma, a na suprotnoj strani nekoliko oborenih aviona.”

„Posledice za Srbiju su gubitak teritorije i velika epidemija kancera u prisustvu osiromašenog uranijuma.”

Nasuprot ovim predstavama, izdvojena je tek nekolicina odgovora čiji opis ljudskih i materijalnih gubitaka ukazuje da je SRJ suprotnoj strani nanela više štete.

„NATO je potrošio brda keša na bombe, rakete, avione, tenkove i takođe im je srušen nevidljivi avion koji nikada nije bio uništen i to 'vatrometom' od raketa, a nama je uništena zgrada RTS-a i par mostova, neke kuće i zgrade.”

Dominantno pripisivanje krivice suprotnoj strani

Ova tema vrlo je bliska prethodnoj, pošto su ispitanici, kroz opisivanje sukoba i njegovih posledica, neminovno izveštavali i o pitanju odgovornosti za stradanja, tj. nanetu štetu. Najveći broj spitanika predstavlja SRJ kao napadnutu od strane „drugog” (NATO, SAD, Albanaca). Ciljevi napadača predstavljeni su kao pritisak, kontrola, osvajanje, izživljavanje ili pokušaj genocida nad Srbima. S tim u vezi, ispitanici često koriste i sintagmu „NATO agresor”.

„NATO je želeo da od Jugoslavije oduzme Kosovo.”

„Pokušaj ulaska albanskih vojnika i terorista OVK.”

„Amerikanci sprovode rat, mržnju i svoje ideale te se izživljavaju nad manjim narodima, te je na taj način došlo do bombardovanja u Srbiji.”

„U tom periodu NATO agresori su krvnički bombardovali Srbiju ...”

„Amerikanci su hteli da nas unište. Hteli su da izvrše genocid nad Srpskim narodom.”

Isključivo optuživanje suprotne strane slikovito je opisano u odgovoru jednog ispitanika, koji jedini uzrok sukoba vidi u mržnji drugih prema srpskom narodu.

Ovaj odgovor bogat je emocijama koje, uz nedostatak istorijskih činjenica, ne ostavljaju mogućnost da se sukob opaža kao uslovljen složenim istorijskim procesima i događajima, tj. ne postoji prostor za nijansirani opis prošlosti.

„Zato što nas svi mrze. Gde god se pojavite sa srpskim pasošem u svetu, neće im biti baš drago.”

Nasuprot ovome, znatno manji broj ispitanika pokušava da neutralno predstavi izvore sukoba. Međutim, njihovi pokušaji zapravo predstavljaju neodređeno faktografsko opisivanje: „*pitanje Kosova*”, „*teško stanje na Kosovu*”, „*sukobi Srba i Albanaca na Kosovu*” i slično. Samim tim, ovaj tip odgovora, iako eksplicitno ne okrivljuje jednu ili drugu stranu za nastanak sukoba, ne predstavlja primer „nijansiranog” razumevanja složenosti istorijskih procesa.

„Do bombardovanja je došlo za vreme završne faze rata na Kosovu.”

„Do bombardovanja su doveli problemi na Kosovu.”

„Sukob Amerikanaca i Srba oko Kosova.”

Konačno, pet ispitanika (4% uzorka) sugerisalo je odgovornost SRJ za rat na Kosovu i Metohiji 1999. godine, odnosno da je sukobu prethodila, kako ispitanici navode, težnja za proterivanjem albanskog stanovništva.

„Namera srpskog predsednika Slobodana Miloševića da protera albanski narod sa Kosova.”

„Pokušaj Srba da sklone albansko stanovništvo sa Kosova i Metohije.”

U ovom slučaju, pripisivanje krivice suprotstavljeno je dominantnoj predstavi, s tim da je i u ovom slučaju prisutna jednostrana atribucija odgovornosti. Drugim rečima, situacija je prikazana kao „ili–ili”, gde potpunu odgovornost snosi jedna od strana.

Ovde je značajno osvrnuti se i na odgovor samo jednog ispitanika koji je izvestio o akcijama vojske SRJ koje ukazuju da učešće SRJ u ovom ratu ne predstavlja puko trpljenje akcija suprotne strane.

„Neki naši piloti su dobronamerno išli u akcije koje su bez sumnje rezultirale smrću. Naši vojnici su se borili sa Šiptarima na Kosovu.”

Na značaj ovog podatka ćemo se osvrnuti u diskusiji.

Povezanost sa istorijski bliskim konfliktima

U odgovorima ispitanika pojavljuju se, iako retko, istorijski bliski događaji i sukobi koji nisu direktno povezani sa sukobom 1999. godine, kao što su raspad SFRJ, tj. ratovi u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Oni se pominju kao prethodnica, ali i kao posledica rata 1999. godine. Drugim rečima, ovi ratovi „prelivaju” se na sukob na Kosovu i Metohiji.

„Građanski ratovi u Jugoslaviji zbog nesloge između Jugoslovena muslimanske veroispovesti, pravoslavne vere i katoličke vere. Rat se iz Bosne i Hrvatske preneo na Kosovo. ... Jugoslavija je izgubila poštovanje u svetu, ubrzo nakon toga se raspala.”

„Amerikanci su hteli potpunu kontrolu, a mi smo im pravili veliki problem i zbog toga su izmišljali razloge da bi nas uninštili. Takođe, počelo je raspadanje SFRJ.”

Zbog toga što se ovakvi odgovori pojavljuju retko i što nisu dovoljno elaborirani, ne možemo pouzdano da zaključimo da li oni predstavljaju pokušaj da se NATO bombardovanje SRJ 1999. godine istorijski kontekstualizuje i da se ovi vremenski bliski događaji integrišu u koherentan istorijski narativ, ili su prosto posledica nedovoljnog znanja o skorašnjoj istoriji. Stoga, smatramo da ova tema ima upitnu intepretativnu težinu.

Diskusija i zaključak

Najveći broj učesnika u istraživanju nije pružio istorijski narativ o NATO bombardovanju SRJ 1999. godine koji bi bio dovoljno informativan, specifičan i relevantan. Uprkos relativno siromašnom materijalu koji su ispitanici pružili, smatramo da je iz ovog istraživanja proisteklo više relevantnih uvida.

Pre svega, potvrdili smo povezanost između elaboriranosti istorijskog narativa i etničke vezanosti, o čemu je dosadašnja literatura (npr. Bar-Tal, 2000; Páez & Liu, 2010) dala detaljne uvide. Ovaj nalaz može poslužiti kao posredan argument za razumevanje kolektivnih sećanja kao jednog od gradivnih elemenata etničkog identiteta, pošto su snažnije identifikovani ispitanici pružili bogatije i istorijski specifičnije opise analiziranog događaja. Ipak, imajući u vidu da je naše istraživanje korelaciono, ne možemo precizirati smer uticaja. Moguće je, prvo, da su ispitanici koji su snažnije identifikovani sa svojom etničkom grupom bili motivisaniji da istraživačima pokažu svoje znanje o nacionalnoj istoriji. U tom smislu, može se pretpostaviti da su ispitanici koji su slabije vezani takođe mogli da produkuju neki istorijski narativ, ali da nisu bili motivisani da ga iznesu zbog pridavanja manjeg značaja prošlosti nacije ili zato što su verovali da je njihovo istorijsko znanje nedovoljno elaborirano, nijansirano ili potkrepljeno istorijskim činjenicama. Drugo, moguće je da su ispitanici koji su snažnije identifikovani sa grupom bili motivisaniji da usvajaju narativ (kroz razgovor sa porodicom i prijateljima, kroz medije, nastavu istorije) o ovoj i drugim istorijskim epizodama. Treće, ne sme se prenebregnuti ni teza da stepen usvojenosti i elaboriranosti istorijskih narativa kod članova pojačava njihovu identifikaciju sa grupom.⁵ Moguće je, dakle, da su ispitanici koji su bili u bogatijem kontaktu sa istorijskim sadržajem razvijali i jaču etničku vezanost (kroz učenje o prošlosti, ispitanici su „učili” da se vezuju za svoju etničku grupu).

Nalaz da više od polovine ispitanika nije pružio odgovor specifičan za traženu istorijsku epizodu, dok su preostali ispitanici najčešće vrlo pojednostavljeno izveštavali o NATO bombardovanju SRJ 1999. godine u skladu je sa nalazima prethodne studije (Јевтић, 2019). U njoj je pokazano da srednjoškolci u Srbiji,

5 Naša metodološka strategija da ispitanici prvo izveštavaju o svojoj etničkoj identifikovanosti, a potom o poznavanju nacionalne istorije nije dovoljan argument za određivanje smera kauzalnosti.

na osnovu poruka iz udžbenika, imaju poteškoće da učesnicima ovog sukoba dodele uloge koje nadilaze dihotomiju „napadač – napadnuti”. Štaviše, treba naglasiti da niko od ispitanika u ovom istraživanju nije uspeo da pruži jasan i precizan odgovor na sva četiri pitanja za podsticanje generisanja narativa. Samim tim, slabu informativnost odgovora (kako na nivou pojedinca, tako i na nivou uzorka), kao i nestrukturisanost narativa (u pripovedačkom smislu) smatramo za osnovne nalaze ovog istraživanja. Ovaj podatak je ipak očekivan ukoliko se uvaži širi kontekst institucionalizacije sećanja na događaje iz 1999. godine: nastavnici istorije često izbegavaju da prenose zvanične istorijske poruke (Maric & Jovanovic, 2017), komemoracija NATO bombardovanja SRJ je godinama bila ograničena na lokalne inicijative (Mandić, 2016), dok spomenici posvećeni ovoj istorijskoj epizodi zauzimaju mahom sveden prostor i/ili marginalnu lokaciju u Beogradu (Bădescu, 2016). Međutim, odsustvo istorijskih činjenica (npr. sporazum Milošević–Holbruk, pregovori u Rambujeu i Parizu, izostanak saglasnosti Saveta bezbednosti UN za napad na SRJ, Kumanovski sporazum, itd.) nije sprečio formiranje izvesnog narativa o ovom važnom događaju.

Analiza sadržaja istorijski specifičnih narativa ukazala je da su odgovori ispitanika jednostrani, tj. da se oni odlikuju pojednostavljenom i „crno–belom” predstavom o sukobu, što je u skladu sa ranijim analizama međuetničkih odnosa na ovim prostorima (npr. Maloku et al., 2017). Dve dominantne teme u njihovim odgovorima – opis stradanja i pripisivanje odgovornosti za njega – združeno stvaraju situaciju „nulte sume” (Maoz & McCauley, 2005), gde jedna ili druga strana snosi potpunu odgovornost za pričinjenu štetu. Preciznije, ispitanicima nedostaje nijansirano i kontekstualizovano shvatanje prošlosti: sukob je opisan skoro isključivo emocionalno nabijenim rečnikom (genocid, teroristi, proterivanje, uništavanje itd.), pri čemu jedna od zaraćenih strana biva potpuno delegitimisana i prepoznata kao isključivo odgovorna za ovaj sukob. Po pravilu, u pitanju su NATO i njegovi albanski saveznici, dok su odgovori koji krivicu prebacuju na stranu SRJ daleko ređi. Treba naglasiti da je veća proporcija odgovora u kojima se odgovornost prebacuje na istorijske protivnike u skladu sa pozicijom koji različiti narativi o zbivanjima iz 1999. godine zauzimaju u javnom mnjenju i obrazovnom sistemu Srbije. Preciznije, dok narativ negovan u zvaničnim kanalima prikazuje poziciju Srbije u pozitivnom svetlu, narativi koji (skoro isključivo) ističu odgovornost Srbije su marginalizovani i ograničeni na pojedine NVO (npr. Đureinović, 2021)

U tom smislu, važno je ukazati na preovlađujući prikaz SRJ i njenih građana kao strane koja prosto trpi negativne posledice (rušenje infrastrukture, pogibija civila itd.). Preciznije, ispitanici su najčešće fokusirani na uspešne napade protivnika, što može stvoriti utisak da je SRJ bila prosto objekat nad kojim se vrši određeno (ne)delo. Iako je ova reprezentacija u skladu sa uobičajenim predstavama žrtve, potencijalno objašnjenje bi mogla da bude i činjenica da je ovaj sukob bio izuzetno asimetričan, tj. da su NATO i njegovi saveznici imali apsolutnu prevlast u svim aspektima sukoba u odnosu na SRJ. Međutim, na ovaj način se ne rešava pitanje zašto ispitanici ne spominju postojanje otpora i odbrane, u granicama mogućnosti SRJ. Na primer, u zasnovanom i informativnom

istorijskom narativu može se očekivati pominjanje obaranja NATO aviona F-117 „Nighthawk” kod Buđanovaca, kao i bitaka za Paštrik i Košare 1999. godine, u javnom mnjenju Srbije predstavljenih kao primera herojske (i uspešne) odbrane od daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Ovi događaji su samo neki od značajnih istorijskih epizoda tokom NATO bombardovanja i rata na Kosovu i Metohiji 1999. godine na koje ispitanici, gotovo po pravilu, nisu ukazali.

U vezi sa ovim nalazima, neophodno je osvrnuti se i na činjenicu da u našem istraživanju nije bilo moguće preciznije odrediti odnos između tipova etničke identifikacije i *sadržaja* istorijskog narativa. Iako su prethodne studije (npr. Bilali, 2012) ukazale na to da je samo sklonost ka veličanju sopstvene grupe bila u vezi sa stavovima koji neguju pristrasnu sliku prošlosti, u našem istraživanju se ovo nije pokazalo kao slučaj. Istorijski narativi ispitanika praktično su homogeni, pošto je veoma mali procenat srednjoškolaca dao odgovore koji odstupaju od reprezentacije sopstvene etničke grupe kao jedine, tj. isključive žrtve sukoba (pripisali su srpskoj strani i njenim čelnicima maliciozne namere, koncentrisali su se na stradanje albanske strane i slično). Drugim rečima, ispostavlja se da sadržaj kolektivnih sećanja naših ispitanika ne zavisi od tipova etničke identifikacije. Moguće je da u javnom mnjenju Srbije postoji skoro monolitna predstava ove istorijske epizode, te da psihički faktori pojedinca nemaju bitniju ulogu u oblikovanju narativa o ovom sukobu. Svakako, ova pretpostavka mora biti predmet buduće empirijske analize, pošto ranije studije (npr. Kuljić, 2006; Manojlović–Pintar, 2010) naglašavaju da u Srbiji ne postoji integrisana predstava sukoba tokom poslednje decenije prošlog veka.

Analiza istorijskih narativa srednjoškolaca, tako, ukazuje na ozbiljne prepreke izgradnji kontekstualizovane predstave konfliktne prošlosti (Hinan, 2010). Iako šturo i svedeno, mlađe generacije razumeju NATO bombardovanje SRJ 1999. godine skoro isključivo kao istorijsku epizodu u kojoj je njihova etnička grupa pretrpela agresiju velikih sila i njihovih saveznika, što je u skladu sa pomenutim nalazom o antagonističkom sadržaju sećanja mladih na skorašnju istoriju sukoba (Jovanović & Bermúdez, 2021). Ne zalazeći u stepen činjenične argumentovanosti ovakve predstave, ispitanici nisu u stanju da kritički razmatraju složene istorijske procese, već pružaju izrazito svedeno razumevanje ovog sukoba, izdvajajući (praktično jedino) to da su SRJ i njeni građani pretrpeli različite negativne posledice od strane NATO i njegovih saveznika koji su, pritom, vođeni različitim malicioznim motivima. Preciznije, naše istraživanje ukazuje na to da mlađe generacije nisu u stanju da istorijski artikuliraju i potkrepe svoje stavove o NATO bombardovanju SRJ 1999. godine i širem kontekstu sukoba na Kosovu i Metohiji. Njihovi odgovori vrlo su siromašni faktografskim podacima, uprkos tome što je u pitanju važan skorašnji istorijski događaj čije su pojedine materijalne (ruševine građevina), psihičke (traume porodica stradalih) i političke posledice (nerešeno pitanje statusa Kosova i Metohije) prisutne i danas.

Pored toga, njihov prikaz zaraćenih strana poprma mitološku dimenziju, pošto su protivnici mahom prikazani kao „po prirodi” dobri ili loši, tj. ispitanici uopštenim i emotivno nabijenim rečnikom legitimišu jednu i „demonizuju” drugu stranu. Drugim rečima, narativi ispitanika sadrže više vrednosnih sudova

i kvazi–istorijskih tumačenja nego istorijskih argumentacija: geopolitički interesi vojnog saveza bivaju „skrajnuti” pripisivanjem želje za dominacijom nad Srbima ili (u krajnjoj liniji) njihovim uništenjem. Pošto odgovori ispitanika ne ukazuju na razumevanje složenosti međuetničkih odnosa i sukoba uopšte, ne čudi što u njima izostaju primeri inkluzivnijeg pristupa stradanju istorijskih suparnika. Štaviše, albanska strana se, u odnosu na NATO, daleko ređe pominje u odgovorima ispitanika, iako se sukob Srba i Albanaca na Kosovu i Metohiji može predstaviti kao centralni prekursor NATO bombardovanja SRJ 1999. Preciznije, u pitanju je višegodišnji međuetnički sukob, sa velikim brojem stradalih i raseljenih i na srpskoj i na albanskoj strani, a čija je kulminacija pomenuto bombardovanje. Ispitanici uglavnom ne navode ovaj kontekst, već se fokusiraju na samu vojnu intervenciju NATO.

Na osnovu prikupljenog materijala nije bilo moguće zaključiti da li ispitanici podrazumevaju albansku stranu prilikom pominjanja NATO saveza ili ona biva „skrajnuta” kao manje značajna. Ovaj problem je utoliko značajniji ukoliko se uvaži činjenica da nije moguće pružiti jednostavno tumačenje složene istorijske epizode između učesnika sa „bogatom” istorijom ranijih međuetničkih sukoba. Na primer, interesi i motivi rukovodstva SRJ, vojske SRJ, Srba sa Kosova i Metohije, sa jedne, i pripadnika tzv. Oslobođilačke vojske Kosova (OVK), rukovodstva Albanije, vojske Albanije, NATO i Albanaca sa Kosova i Metohije, s druge strane, nisu identični, mada se mogu preklapati. Međutim, izgradnja kontekstualizovane predstave skorašnje konfliktne prošlosti nije moguća ukoliko se svim učesnicima ne pruži adekvatan prostor u narativu. Za kontekstualizovano i kritičko razumevanje ovog istorijskog događaja potrebno je, smatramo, uzeti pre svega u obzir i poziciju albanskih civila sa Kosova i Metohije koji su bili svedoci i žrtve ratnih zbivanja, a koji se pominju u tek nekoliko narativa. Na taj način, napravio bi se važan prvi korak ka međuetničkom razumevanju, pošto bi se etnički suparnik tada opazio kao *realna* strana, sa svojim potrebama i strahovima u konkretnom istorijskom kontekstu, a ne kao stereotipizirani negativni „drugi”. Moguće je, ipak, da je ovaj izostanak delimično rezultat načina na koji smo oblikovali sama pitanja (eksplicitno pominjanje NATO saveza) i da bi drugačije formulacije (npr. fokusiranje na civilna stradanja svih strana) ili drugačiji pristup ispitivanju narativa (npr. intervju) otvorile prostor da se različiti aspekti ovog sukoba pojave u većoj meri u odgovorima ispitanika.

Na osnovu prethodnih razmatranja, smatramo da srednjoškolci nisu kritički pristupili opisu skorašnje konfliktne prošlosti. Samim tim, istorija se ne koristi kao izvor pouka o tome kako izbeći ratna stradanja, niti su razmotrene alternativne verzije tj. ideje o tome „*šta bi bilo da...*” koje pojedincu omogućavaju da istorijske datosti ne definiše kao neminovnosti, već kao osnovu za izbegavanje ponavljanja grešaka iz prošlosti (Galtung, 2001). Ovaj problem je utoliko važniji ako se u obzir uzme činjenica da su Kosovo i Metohija strateški simbolički resurs („jezgro srpske duhovnosti”, „Kosovski zavet” itd.) u politici Srbije koji postavlja diskurzivne okvire, kako pozicioniranja političkih aktera, tako i njihove ocene od strane građana (Obradović & Howarth, 2018).

Na kraju, treba naglasiti da naši zaključci treba da služe kao početna tačka daljim istraživanjima kolektivnih sećanja mladih o skorašnjoj istoriji sukoba. Pre svega, ovo istraživanje je bilo eksplorativne prirode, te bi buduće studije trebalo da obezbede reprezentativniji uzorak mladih, ukoliko za cilj imaju uopštavanje svojih rezultata. Drugo, pretpostavljamo da će istraživanja koja svojim učesnicima pruže veći stepen slobode i koja ih motivišu na aktivnije učešće (npr. kroz upotrebu polustrukturisanih intervjuua ili fokus grupa) dati dragocene razrade uvidima opisanim u ovom radu. S druge strane, buduća istraživanja mogu da se usmere na preciznije ispitivanje povezanosti između jačine i tipa etničke identifikacije i stepena elaboriranosti istorijskog narativa. Na primer, eksperimentalno se može proveriti da li će ispitanici koji su snažnije vezani za svoju grupu biti spremniji da uče o nekoj istorijskoj epizodi, ali i da li učenje o nekoj istorijskoj epizodi pojačava određeni tip vezanosti za grupu. Takođe, takve studije mogu jasnije operacionalizovati elaboriranost narativa, na primer kroz formu testa znanja sa ponuđenim odgovorima umesto otvorenih pitanja kakva smo mi koristili. Ovakav pristup je uspešno korišćen u istraživanju sklonosti ka negiranju istorijskih prestupa grupe (Kurtiş, Yalcinkaya, & Adams, 2017), te je moguće osmisliti listu odgovora koja ukazuje na hijerarhijski ustrojene nivoe elaboriranosti istorijskih narativa.

Buduća ispitivanja se mogu koncentrisati i na različite agense socijalizacije u cilju detaljnijeg uvida u različitost istorijskih narativa. Na primer, može se ispitivati (ne)podudarnost kolektivnih sećanja mladih i njihovih roditelja, kao i kanala kroz koje različite generacije uče o istoriji svoje grupe. S druge strane, istraživači se mogu usmeriti na razvoj strategija (fokus grupe, pisanje zajedničkih udžbenika istorije itd.) putem kojih će članovi suprotstavljenih grupa združeno analizirati istorijske epizode u cilju stvaranja argumentovane i kritičke predstave konfliktne prošlosti. Ove zajedničke predstave mogu činiti osnov za razvoj i dalju svakodnevnu komunikaciju balansiranih istorijskih narativa između članova. S druge strane, nastava istorije u sebi mora sadržati obuku učenika za kritičku analizu različitih laičkih istorijskih narativa, ali i manje–više zvaničnih istorijskih tumačenja, kako bi mladi bili u stanju da ocene istorijsku argumentovanost različitih narativa koji pretenduju na mesto hegemonog kolektivnog sećanja.

Zahvalnica

Zahvaljujemo se kolegini Ani Radaković, istraživačici saradnici sa Odeljenja za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, na temeljnom čitanju rukopisa i korisnim sugestijama.

Literatura

- Andreouli, E., & Howarth, C. (2013). National identity, citizenship and immigration: Putting identity in context. *Journal for the theory of social behaviour* 43(3):361–382.
- Andrighetto, L., Halabi, S., & Nadler, A. (2018). Fostering trust and forgiveness through the acknowledgment of others' past victimization. *Journal of Social and Political Psychology* 5(2):651–664.

- Bădescu, G. (2016). 'Achieved without Ambiguity?' Memorializing Victimhood in Belgrade after the 1999 NATO Bombing. *Südosteuropa* 64(4):500–519.
- Bandura, A. (1999). Moral disengagement in the perpetration of inhumanities. *Personality and social psychology review* 3(3):193–209.
- Bar-Tal, D. (1998). Societal beliefs in times of intractable conflict: The Israeli case. *International Journal of Conflict Management* 9(1):22–50.
- Bar-Tal, D. (2000). From intractable conflict through conflict resolution to reconciliation: Psychological analysis. *Political Psychology* 21(2):351–365.
- Bar-Tal, D. (2007). Sociopsychological foundations of intractable conflicts. *American Behavioral Scientist* 50(11):1430–1453.
- Bikmen, N. (2013). Collective memory as identity content after ethnic conflict: An exploratory study. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology* 19(1):23–33.
- Bilali, R. (2012). Identity centrality and in-group superiority differentially predict reactions to historical victimization and harm doing. *International Journal of Conflict and Violence (IJCV)* 6(2):321–337.
- Bilali, R. (2013). National narrative and social psychological influences in Turks' denial of the mass killings of Armenians as genocide. *Journal of Social Issues* 69(1):16–33.
- Bloomfield, D., Barnes, T., & Huyse, L. (2003). *Reconciliation after violent conflict. A Handbook*. Stockholm: IDEA.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology* 3(2):77–101.
- Carretero, M., et al. (2012). Students' historical narratives and concepts about the nation. In: Mario Carretero, M., Asensio, M., & Rodríguez-Moneo, M. (eds.). *History education and the construction of national identities*. Charlotte: Information Age Publishing (153–170).
- Carretero, M., Castorina, J. A., & Levinas, M. L. (2013). Conceptual change and historical narratives about the nation. A theoretical and empirical approach. In: Vosniadou, S. (Ed.). *International handbook of research on conceptual change*. New York: Routledge (269–287).
- Đureinović, J. (2021). *Politika sećanja na ratove devedesetih u Srbiji: istorijski revizionizam i izazovi memorijalizacije*. Beograd: Fond za humanitarno pravo.
- Fridman, O. (2016). Memories of the 1999 NATO Bombing in Belgrade, Serbia. *Südosteuropa* 64(4):438–459.
- Galtung, J. (2001). After violence, reconstruction, reconciliation, and resolution. In: Abu-Nimer, M. (Ed.). *Reconciliation, justice and coexistence: Theory and practice*. Lanham: Lexington books (3–23).
- Hinan, T. (2010). To remember, or to forget? Collective memory and reconciliation in Guatemala and Rwanda. *The University of Western Ontario Journal of Anthropology* 18(1):13–22.
- Hogg, M. A. (2007). Uncertainty–identity theory. *Advances in experimental social psychology* 39:69–126.

- Ivanović, J., Žeželj, I., & Psaltis, C. (2021). (Im) moral Symbols and (Im) moral Deeds: Defensive Strategies for Coping with Historical Transgressions of Group Heroes and Villains. *Journal of Pacific Rim Psychology* 15:1–16.
- Јевтић (2019). Колективна сећања средњошколаца на НАТО бомбардовање СРЈ 1999. године. У: Ђурић, Ж., и Јевтић, М. (Ур.) *Двадесет година од НАТО агресије на СРЈ – њоводи и њоследице*. Београд: Институт за политичке студије (129–151).
- Jovanović, R., & Bermúdez, Á. (2021). The next generation: Nationalism and violence in the narratives of Serbian students on the break-up of Yugoslavia. *Studies in Ethnicity and Nationalism* 21(1):2–25.
- Keynan, I. (2014). Between past and future: Persistent conflicts, collective memory, and reconciliation. *International Journal of Social Sciences* 3(1):19–28.
- Kuljić, T. (2006). *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Београд: Čigoja štampa.
- Kurtiş, T., Yalcinkaya, N. S., & Adams, G. E. (2017). Silence in official representations of history: Implications for national identity and intergroup relations. *Journal of Social and Political Psychology* 5(2):608–629.
- Leidner, B., Castano, E., Zaiser, E., & Giner-Sorolla, R. (2010). In-group glorification, moral disengagement, and justice in the context of collective violence. *Personality and Social Psychology Bulletin* 36(8):1115–1139.
- Lendák-Kabók, K. (2023). Nevidljivi učesnici ratova 1990–ih: pogled iz vizure milenijalaca iz мађарске националне заједнице у Војводини. *Sociologija* 65(1):115–135.
- Licata, L., & Klein, O. (2005). Regards croisés sur un passé commun: anciens colonisés et anciens coloniaux face à l'action belge au Congo. In: Sanchez-Mazas, M., & Licata, L. (eds.) *L'Autre: regards psychosociaux*. Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble (241–277).
- Liu, J. H., & Hilton, D. J. (2005). How the past weighs on the present: Social representations of history and their role in identity politics. *British Journal of Social Psychology* 44(4):537–556.
- Lopez, C., Carretero, M., & Rodriguez-Moneo, M. (2015). Conquest or reconquest? Students' conceptions of nation embedded in a historical narrative. *Journal of the Learning Sciences* 24(2):252–285.
- Maloku, E., Kelmendi, K., & Vladislavljević, M. (2017). Who is this new we? Similarities and differences of ethnic, religious, and national identity among the Albanian majority and the Serb minority in post-conflict Kosovo. In: Pratto, F., Žeželj, I., Maloku, E., Turjačanin, V., & Branković, M. (Eds.). *Shaping Social Identities After Violent Conflict: Youth in the Western Balkans*. Cham: Palgrave Macmillan (113–133).
- Mandić, M. (2016). Official Commemoration of the NATO Bombing of Serbia. A Case Study of the Fifteenth Anniversary. *Südosteuropa* 64(4):460–481.
- Manojlović-Pintar, O. (2010). Rat i nemir, O viđenjima socijalističke Jugoslavije, Drugog svetskog rata u kome je nastala i ratova u kojima se raspala. U: V.

- Dimitrijević (Ur.). *Novosti iz prošlosti (znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije)*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava (83–107).
- Maoz, I., & McCauley, C. (2005). Psychological correlates of support for compromise: A polling study of Jewish-Israeli attitudes toward solutions to the Israeli-Palestinian conflict. *Political Psychology* 26(5):791–808.
- Maric, D., & Jovanovic, R. (2017). Teachers On Teaching: How Practitioners See The Current State And Future Developments. In: *History Education Across The Western Balkans* (Rep.). Hague, The Netherlands: EUROCLIO.
- Mukherjee, S., Adams, G. E., & Molina, L. E. (2017). A cultural psychological analysis of collective memory as mediated action: Constructions of Indian history. *Journal of Social and Political Psychology*, 5(2):558–587.
- Nikolić, L. (2003). Ethnic prejudices and discrimination: The case of Kosovo. In: Bieber, F., & Daskalovski, Ž. (Eds.). *Understanding the war in Kosovo*. Abingdon: Psychology Press (53–75).
- Obradović, S. (2016). Don't forget to remember: Collective memory of the Yugoslav wars in present-day Serbia. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology* 22(1):12–18.
- Obradović, S., & Howarth, C. (2018). The power of politics: How political leaders in Serbia discursively manage identity continuity and political change to shape the future of the nation. *European Journal of Social Psychology* 48(1):25–35.
- Páez, D. & Liu, J. H. (2010). Collective Memory of Conflict. In Bar-Tal, D. (Ed.). *Intergroup Conflicts and their Resolution: A social Psychological perspective*. New York: Psychology Press (105–124).
- Páez, D., et al. (2016). Mémoire collective et représentations sociales de l'Histoire. In: Lo Monaco, G., Delouée, S., & Rateau, P. (Eds.). *Les représentations sociales: Théories, méthodes et applications*. Bruxelles: De Boeck (539–552).
- Pavasović Trošt, T. (2018). Ruptures and continuities in nationhood narratives: Reconstructing the nation through history textbooks in Serbia and Croatia. *Nations and Nationalism* 24(3):716–740.
- Penic, S., Elcheroth, G., & Reicher, S. (2016). Can patriots be critical after a nationalist war? The struggle between recognition and marginalization of dissenting voices. *Political Psychology* 37(4):481–496.
- Petrović, N., & Lazić, A. (2019). Između zvanične istine i ličnog sećanja: Usmene istorije civila i vojnika o post--jugoslovenskim ratovima 1991–1995. *Poznańskie Studia Slawistyczne* 16:227–241.
- Putnik, K., Lauri, M. A., & Grech, O. (2011). Perceptions of Albanian and Serbian people held by Serbian youth: An exploratory analysis in light of social identity theory. *Journal of Beliefs and Values* 3(1):79–95.
- Roccas, S., Klar, Y., & Liviatan, I. (2006). The paradox of group-based guilt: Modes of national identification, conflict vehemence, and reactions to the ingroup's moral violations. *Journal of Personality and Social Psychology* 91(4):698–711.
- Roccas, S., Sagiv, L., Schwartz, S., Halevy, N., & Eidelson, R. (2008). Toward a unifying model of identification with groups: Integrating theoretical perspectives. *Personality and Social Psychology Review* 12(3):280–306.

- Santiago, M. (2017). Erasing Differences for the Sake of Inclusion: How Mexican/Mexican American Students Construct Historical Narratives. *Theory & Research in Social Education* 45(1):43–74.
- Subotić, J., & Ejodus, F. (2021). Constructing a Truth Regime: The 1999 NATO Intervention in Serbian Political Memory. In: Ognjenovic, G., & Jozelic, J. (Eds.). *Nationalism and the Politicization of History in the Former Yugoslavia. Modernity, Memory and Identity in South-East Europe*. Cham: Palgrave Macmillan (169–193).
- Švigir, D. (2018). Slika „drugoga“: predodžbe o Srbima u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu od 1990. do 2012. godine. *Historijski zbornik*, 71(1):105–134.
- Turner, J., et. al. (1987). *Rediscovering the social group: A social categorization theory*. Oxford: Basil Blackwell.

Prilog 1: Uputstvo za odgovaranje na otvorena pitanja i primeri informativnih odgovora

Vaš sledeći zadatak jeste da napišete kratku priču o jednom istorijskom događaju. Da bismo Vam pomogli da je osmislite, postavice Vam nekoliko pitanja na koje treba da odgovorite. Kao ilustraciju onoga što se od Vas traži, pripremili smo primere dva istorijska događaja. Molimo Vas da ih pažljivo pročitate, a onda odgovorite na isti način na pitanja koja slede.

Primer 1 – Bitka kod Termopila

1) *Šta se desilo pre bitke tj. šta je dovelo do nje?*

Grci i Persijanci su se godinama borili za prevlast nad gradovima u Egejskom moru, pri čemu se ovaj sukob pojačava zbog tzv. Jonskog ustanka i potonje želje Persijanaca da konačno pokore Grke.

2) *Kako je izgledala Termopilska bitka tj. kako su vođene borbe između učesnika?*

Grci su iskoristili prednost terena i naterali su Persijance da se bore u klanacu, gde je njihova brojnost bila neupotrebljiva. Iako su Grci naneli velike gubitke Persijancima, izgubili su bitku jer je persijska vojska uspela da pronade poseban prolaz kroz klanac i opkoli grčku vojsku.

3) *Koji su bili motivi suprotstavljenih strana? Opišite za svakog učesnika posebno.*

Grci su se borili kako bi sačuvali svoje teritorije, dok se persijska vojska borila za osvajanje teritorija i pokoravanje grčkih polisa.

4) *Koje su posledice bitke za obe strane? Opišite za svakog učesnika posebno.*

Neposredna posledica po Persijance je bio veliki broj poginulih, ali je zahvaljujući njoj Persija kontrolisala celo Egejsko more i Grčku severno od Atike.

Što se tiče Grka, iako su naneli teške gubitke Persijancima, izgubili su bitku i ostali bez velikog dela teritorije koju će povratiti tek u kasnijim bitkama.

Primer 2 – Berlinski kongres

1) *Šta se desilo pre Berlinskog kongresa tj. šta je dovelo do njega?*

Završetak Rusko–turskog rata (poraz Osmanskog carstva) i San–stefanski mir na osnovu koga je Rusija (preko Bugarske kao satelita) pokušala da ojača svoju poziciju na Balkanu.

2) *Kako je izgledao Berlinski kongres?*

Berlinski kongres je bio skup izaslanika tadašnjih velikih sila – Nemačke, Austrougarske, Francuske, Velike Britanije, Italije, Rusije i Turske. U suštini, u pitanju je bila revizija San–stefanskog mira.

3) *Koji su bili motivi različitih strana? Opišite za svakog učesnika posebno.*

S jedne strane, Rusija je želela da izvuče što više koristi iz svoje pobeđe nad Turskom, dok su, s druge strane, Austrougarska i Velika Britanija bile izričito protiv jačanja ruskog uticaja na Balkanu. Nasuprot njima, Turska je pokušavala da, kao gubitnička strana, ima što manje negativnih posledica.

4) *Koje su posledice Berlinskog kongresa? Opišite za svakog učesnika posebno.*

San–stefanski mir je poništen. Austrougarska je dobila kontrolu nad Bosnom i Hercegovinom, Velika Britanija nad Kiprom, Rumunija, Crna Gora i Srbija su dobile nezavisnost, a Bugarska (u manjim granicama) je postala autonomna kneževina. Turska moć je drastično opala.

Sada sledi deo za Vaš rad! Istorijski događaj koji nas zanima jeste NATO bombardovanje Savezne Republike Jugoslavije 1999. godine (u daljem tekstu Bombardovanje). U današnje vreme, ono je predmet brojnih kontroverzi. Mnogi pojedinci iznose raznorodne, a često i suprotne stavove o tome šta se tada zbilo i zbog čega. U ovom istraživanju, mi smo zainteresovani za Vaše viđenje tog događaja. Potrebno je da, u nekoliko kratkih i jasnih rečenica, objasnite šta se, po Vama, tada desilo. Da naglasimo, nije važno koliko o tome znate i koliko ste u svoje znanje sigurni. Mi znamo da vi niste stručnjaci za tu oblast. Nas zanima Vaše razumevanje tih događaja. Dakle, koristeći se svojim rečima, dajte svoje tumačenje Bombardovanja. Kao i u primerima, struktura zadatka je ista. Sledе pitanja na koja Vi treba, potpuno slobodno, da odgovorite. Opšte uputstvo glasi da na svako pitanje treba odgovoriti sa 2–3 rečenice, pri čemu je neophodno da koristite dijakritičke znakove – š, ć, đ itd... Dakle, pišite punim rečenicama, jasno, latiničnim pismom i nikako „golim“ slovima! Još jednom, ne ustručavajte se da izrazite svoje mišljenje – to nas upravo i interesuje! Ukoliko ste razumeli uputstvo, nastavite sa radom.